

VICENÇ M. ROSSELLÓ I VERGER

XÀBIA, VILA MURADA (SEGLES XVI-XIX)¹

RESUMEN

La villa de Xàbia fue en su origen un asentamiento defensivo medieval a cierta distancia del pequeño puerto. Pronto se edificó un núcleo amurallado (siglo XIV) aproximadamente cuadrado. Le sucedió un recinto hexagonal (siglo XVI) que duraría hasta 1873. Las tres puertas del recinto polarizaron los caminos de entrada. Estos y las rondas que sustituyeron la muralla explican el plano actual.

PALABRAS CLAVE: villa medieval, País Valenciano, urbanismo, poliorcética, Xàbia.

ABSTRACT

XÀBIA, WALLED VILAGE (16TH-19TH CENTURY)

In it's origin Xabia's village was a medieval defensive settlement at a some distance from the small harbour. A walled nucleus (14th century) more or less square was built pretty soon. Then it was replaced by an hexagonal enclosure that would last until 1873. The three doors polarized the entrance roads. These roads and the ring road that substituted the wall explain the present street map.

KEYWORDS: medieval village, Valencia land, urban evolution, fortification, Xàbia.

1. XÀBIA A LES ORDRES DE DÈNIA, ABANS DE 1612

1.1. *Els precedents arqueològics*

Les excavacions practicades, sobretot a les acaballes del segle passat, al vell recinte urbà (BOLUFER, 2004) van aclarir més tost el panorama medieval. En parlarem després. Un assentament del bronze —únic— ocupa un punt elevat (no lluny de l'església) a la raconada inicial del carrer de Santa Marta: aquest indret, excavat el 1995, seria el rastre més antic de presència humana. Alguns indicis andalusins del segle XI (BOLUFER, 1985) haurien d'enllaçar un pont massa ample. És clar que ens hem d'acostar a la mar.

Deixant de banda l'illa del Portitxol, emprada pels romans, cal fixar-nos en el litoral més proper de *Baix la Mar* i de l'Arenal on les vacil·lacions del riu Gorgos permeteren l'aprofitament de pesqueres, vivers i salines (ROSSELLÓ, 1977 i 2004). El Salobre i el Saladar de Xàbia podien haver estat braços de mar durant el màxim flandrià (5.000 BP ca). El primer espai (darrere el Muntanyar Baix) feia de salina des dels segles I-III (MARTÍN, 1970). La factoria romana de peix més ben coneguda és la de l'Arenal o la Fontana, antiga gola del Gorgos que pogué servir de port.

1 El text prové del desenvolupament d'una conferència pronunciada, el 3 d'octubre de 2012, a la Casa de Cultura de Xàbia.

Degué durar del segle II al IV. La “tonyina de sorra” o en salmorra era la seua producció (MARTÍN i SERRES, 1970), ni *garum*, ni *liquamen*. De les almadraves properes que podríem remuntar als fenicis, en treuriem bon profit els marquesos.

El port de les *Duanes* (establertes devers 1825) és molt recent, tot i que la Caleta o la Fontana devien tenir un discret moviment —sempre subordinat a Dènia— a l'època medieval. El 1493 superaven la matriu encara que potser el seu paper siga exagerat al plànol del segle XVII de l'arxiu dels ducs de Medinaceli.

Fig. 1.- La vila de Xàbia segons un mapa manuscrit del segle XVII de l'Arxiu dels ducs de Medinaceli. S'hi distingeix la vila murada, dues torres litorals, els molins de vent i un d'aigua vora el riu.

1.2. Topònims a les cartes portolanes

Abans del segle XV, les cartes portolanes o cartes de navegar —una de les nostres aportacions més sòlides a la ciència i la tècnica— mai no esmenten Xàbia. Dènia, sempre. Però hi ha altres rètols que també ens interessin: el cap Martí i el de Sant Antoni. Insistiré en el primer que, de bell antuvi, no té cap connotació hagiogràfica. Podem trobar-ne transcripcions catalanes, italianes i castellanes. *C. de marti*, figura a Cresques [1375], un fragment de la Seu de Barcelona (1500-1550) i vuit documents posteriors; *cauo de marti* es llig a la carta Pisana (inici del segle XIV), Vesconte (1313 i 1321); *cavo de Martino* apareix a Dulceti (1339) i l'anònim venecià de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (1420 ca); Vesconte (1330 ca) sembla dir *cauo de martim*. La versió castellana que trobem a Benincasa (1468), Maiolo (1535 i 1588) i Agnese (1544) triomfa fins i tot al clan mallorquí dels Olives en temps de la monarquia hispànica (“qui paga, mana”...). *S. Martín* compareix el 1661, però a mitjan segle XVI ja demanava, de vegades, la preposició de entre genèric i antropònim. Tanmateix, el sant no en té cap culpa. El Capmartí —ara cap de la Nau, per una infausta confusió del brigadier Tofiño— prové d'un genèric mariner venecià, *caomartino*, ‘pont de comandament d'una galera’, forma que perceberen els mariners itàlics quan s'acostaren a una de les avançades més oriental del promontori bètic (ROSSELLÓ, 2004).

El cap de Sant Antoni, l'he llegit en nombrosos exemplars que van des de l'anònim venecià de l'ACA (1420 ca) fins als de Miquel Pruners (1640) i G. B. Cavallini (1641). Com tots els hagiònims, sol acomodar-se a la llengua del mestre de cartes de navegar o a la del comitent.

Curiosament, el topònim de Xàbia, a partir del segle xv, només apareix en cartes i atles portolans del cercle venecià:

C-32	F. Cesanis	1421	Venezia. Museo Corer. Port. 13	siabia
A-14	Anònim [F. Cesanis]	[1421]	Genova. Biblioteca Berio s.s.	siabia
A-18	A. Bianco	1436	Venezia. Bibl. Naz. Marciana. It. Z 76	sabia
A-29	Anònim venecià	2on ¼ s. xv	Rovigo. Bibl. Concordiana. m. Silv. 182	siabia
A-30	Anònim venecià	2on ¼ s. xv	Parma. Bibl. Palatina Ms. Parm 1624	sabia
A-31	Anònim venecià	2on ¼ s. xv	Vaticano. Bibl. Apost. Vatic. ms Lat 9015	sabia
A-20	G. Girolidi	1446	Firenze. Acc. Tosc. La Colombaria ms 229	sa(bia)

No torna a eixir a cap document cartogràfic, almenys abans de 1471. El quadre ens mostra dues transcripcions, *siabia* i *sabia*; prescindint d'accents, el dialecte venecià devia ser reaci a expressar el so prepalatal africad sord [ʃ] i, per això, vacil·la.

1.3. El port de Xàbia

La distància prudencial de la mar que preserva dels perills piràtics no minva el paper d'un port on, des de sempre, havien exercit els mercaders i els més anònims pescadors. El raval de la Mar, en algun moment anomenat Triana, acabaria diguent-se les Duanes on vigilaven els carabiners, sota la ruïnes del castell de Sant Jordi.² A final del Vuit-cents, el moviment portuari provocava l'expansió de l'antiga vila per la carretera, acabada el 1870, que conduïa al port en construcció.

Tant el comerç com les pesqueres venien de vell en una badia que ofereix el primer recer dels vents de tramuntana en tot el litoral valencià. No és una casualitat que, excavant la casa tardogòtica de les Primícies (dels marquesos de Dénia), es trobassen nombroses peces de ceràmica importada de "Montelupo" (Toscana i Ligúria). Les almadraves eren encara ben rendibles per als marquesos, el segle xvii (GRAU, 2001).

El Gorgos, divagant durant un mil·lenni entre les Jovades, la Fontana i les Mesquites, va optar —o fou conduït— a un abocador septentrional. Crec que el darrer episodi va ser el 1956, quan es va suprimir el pont de Triana. ¿Tenia res a veure amb el port? Fet i fet, el desviament ja havia estat proposat el 1911 (FERRER, 2009). Un plànol francès del segle xviii el qualifica de *mouillage* i els primers *Derroteros*, de *surgidero*. El projecte d'embarcador particular, anomenat Moll de Guardiola —Josep Guardiola Bolufer, un exportador de panses—, correspon a 1870 i fou autoritzat el 1871 i enllestit el 1879. Consistia en un espigó de 60 m en colze al que fou afegida una mòdica explanació. Un tal L. Moreno havia redactat, el 1875, un *Proyecto de pequeño puerto de refugio de Jávea*³ que no va tenir cap efectivitat. Per al Mollet de Guardiola s'aprofitaren els materials d'enderroc de la muralla i de l'immediat castell de Sant Jordi. Val a dir que el castell de Sant Jordi, bastit el 1558, havia estat derrocat pels anglesos, el 1812, durant la guerra napoleònica. Feia parella amb el castell de Sant Martí, alçat el 1424, que defenia la Fontana amb la pretensió de controlar amb els focs respectius tota la badia (FERRER, 2009).

2 "Los barcos que en verano van á cargar pasas lo verifican cerca de la punta de la Palmera, que está al NE. del fuerte de San Jorge [demolido]". *Derrotero de las costas de España*, 1847³, p. 185.

3 Arxiu Històric Provincial d'Alacant. OPG 126/6 (FERRER, 1999: 229).

La declaració “d’interès general de 2on ordre” (1908) no tingué cap repercussió constructiva, com tampoc el projecte de port de refugi de pescadors (1925) i un altre de 1930. Hi ha notícies de l’arrencada del dic de la Galera, l’any 1930. L’avaria de 1943 descompongué les migrades obres existents i el 1950 encara no hi havia contradic. Anys després, a partir de 1958, el dic enganxat a la punta de la Galera suposaria una gran millora des del punt de vista del recer marítim.

Durant uns quants segles, Xàbia no fou més que un “carrer de Dènia” i en certa manera ho seguiria essent fins a l’abolició de la senyoria, el 1805. La mateixa ratlla municipal trigaria molt a ser fixada per la controvèrsia amb la vall de Sant Bartomeu, a l’oest, camí de la Barranquera.

Fig. 2.- Detall de la vila de Xàbia i el port segons la carta marina de la Comisión Hidrográfica de 1879. El moll que arrenca de la punta de la Galera és posterior.

2. UNA VILA MURADA I FORTA

2.1. El siti

Dènia quedava un poc massa lluny i calien dues o tres hores de camí amb moltes giragonses per arribar-hi. A mesura que la població augmentava i el moviment portuari es consolidava a Xàbia, la seguretat —o la defensa— esdevenia més exigent. Enfilarse, fer-se amunt, allunyar-se de la mar, podia ser la solució.

A 1,75 km del litoral, fugint d’aiguamolls i viarans fressats, a l’esquerra del riu, un tossalet dissimètric —o, millor, un esperó— dona peu a una torre a 55 m s.n.m. El terreny predominant,

no gaire cultivable, el formen les margues burdigalianes, les calcàries arenoses i les argiles (“tap”), amb claps de conglomerats vindobonians, més resistents (les Roques?). El substrat discordant és el cretaci de la Plana-cap de Sant Antoni-Montgó (MAGNA: 823, 1973). De tota manera, més que l'altitud absoluta, el que importava era el desnivell.

2.2. Evolució urbana

Encara que el poblament sempre suavitza els desnivells, queda clar que el nucli originari xabienc cercava la part més alta. No es pot descartar una fundació medieval de mitjan segle XIII (BOLUFER, 2004), però els documents són ja del XIV. L'any 1304, hi ha referències de la torre d'en Joan Cairat, la situació de la qual no és del tot segura. Espinós i Polo (1985) la col·loquen al NE del Mercat (carrer de les Roques, 5), identificant-la amb una torrassa del primitiu recinte, però Bolufer (2004) no s'hi avé en preferir una torre del convent de les Agustines (a l'altra part del carrer), alçat el 1662 al solar de l'actual mercat.⁴ L'opinió de Vicent Boix (1865) i Roc Chabàs (1917) hi concorden. La torre en qüestió d'antuvi fou refusada pel rei Jaume II que en decretà la destrucció perquè hi veia un contrapoder a Dènia, però als pocs dies, la va autoritzar, el 16 de desembre. Fet i fet, estava ben acabada i calia dotar-la de defensors.

Fig. 3.- Plànol de Xàbia antiga amb la hipòtesi de dos recintes, un del segle XIII i l'altre dels XIV-XV (J. BOLUFER, 2004). S'han remarcat alguns recolzes significatius als carrers.

4 El convent i la torre foren derrocats el 1936. El solar del convent coincidia amb l'antic casal de Joana Anna Bolufer.

El canvi de parer del rei (1308) implicava bastir “una fortalesa amb el seu vall” de cinc tapiades d’altària i cinc pams de gruixària i una tapiada d’ampit de dos pams de gruixa, des de la torre de l’església —forta des de l’inici— fins a les cases d’en Cairat. L’absis de l’església de Sant Bartomeu venia a ser la torre bàsica. Aquest reducte murat —petita acrópolis— incloïa l’església, el mercat i l’ajuntament actuals i amb prou feines excediria la superfície d’una hectàrea, encara que Espinós li atribueix prou més,⁵ tenint en compte que havia d’encabir els pobladors que ho demanassen, d’acord amb el privilegi del 5 de març de 1306 (ACA, reg. 204, f. 10). Si no s’enllestia la muralla i el vall, el rei els amenaçava amb retornar-los a Dènia.

En el plànol parcel·lari predomina l’orientació NNW-SSE que coincideix amb l’hipotètic quadrat de 100 x 120 m [p. 23]. Hi ha dos colzes sospitosos de pertànyer a tanques relictas: el del carrer de Santa Marta, 1 i el del carrer de Bernat Abella. El primer marcaria la línia occidental del recinte primigeni; el segon, el del rectangle o pentàgon del segle XV. La torre de l’antic fossar (angle SW de l’Ajuntament), abans capella de Sant Cristòfol, en seria un estaló. Un altre detall estrany: el carrer Major —d’aquesta època i recinte— no desemboca en cap portal del clos modern. És possible que el carrer d’Avall (Hermanos Cholbi) fóra *del Vall*, marcant el flanc meridional del segon recinte (BOLUFER, 2004: 34). En definitiva aquest perímetre pentagonal descansa a l’angle NE (carrer de les Roques), en la muralla de Baix (paral·lela a la ronda Sud), als carrers occidentals de la Marededéu del Pilar i Sant Josep i, al nord, carrer del Príncep d’Astúries⁶ i muralla de Dalt (ronda Nord). Les troballes ceràmiques de Sant Agustí, 10, a la punta septentrional confirmen que aquest sector del tossal de Dalt era comprès pel recinte dels segles XIV-XV.

Fig. 4.- Ortofoto de la vila amb els recintes dels segles XIV-XV i l’hexagonal dels XVI-XIX.

- 5 De fet, els patis o solars d’entorn de l’església són més grans.
 6 On s’ha reconstruït un tros del basament de la muralla.

2.3. La muralla moderna

El cinturó hexagonal que configurava la vila deu correspondre a mitjan segle XVI: en consta documentalment una modificació dels portals i va durar fins a l'any 1873. El 1963, un triquet de pilota a la ronda Sud (part oriental, davant el carrer de Blasco Ibáñez) conservava un segment de la muralla que, en aquest punt, devia coincidir amb la "pentagonal".

El portal del Clot (E) va ser fortificat el 1554 i recompost el 1634; el de la Mar (NE) també va ser reforçat el 1565 i el 1638 amb una torrassa semblant a la del portal de la Ferreria (W), alçada l'any anterior.⁷ Durant la mateixa centúria —obsedida pel perill piràtic i la quinta columna morisca— es consolida més l'absis de l'església i el campanar (1513 o 1531) amb pedreny de la cova Tallada (ESPINÓS i POLO, 1985). El carrer *Nou* (Sor Maria Gallard), al NW del Mercat contemporani,⁸ més que formar part del recinte quatrecentista, devia correspondre a l'hort del convent de les Agustines.

La millor descripció del recinte, la devem a Pasqual Madoz (IX, 1847):

*"Circuida de murallas de una vara de espesor con muchos fuegos cruzados por los torreones que hay de trecho en trecho, tres de los cuales, sit. en tres ángulos diferentes, pueden sostener artillería. Solo dejan tres entradas ó puertas que son, la de San Vicente, vulgo de la Ferrería, que es la que mira al O. y da comunicación al arrabal del conv.; la de San Jaime conocida por la del Clot, y la del Mar: todas tres estan defendidas por soberbios torreones, que secundados por los lienzos de las murallas y por otros de inferior órden, pueden ofrecer buena resistencia".*⁹

Una nota de Castañeda (1919), presa de Castelló, es refereix a quatre portals. El del nord, anomenat precisament portal Nou, seria precisament el més modern, reconstruït el 1805. El portal de la Mar (E) l'havien fortificat el 1639; el de Sant Jaume o del Clot, el 1634 i el de Sant Vicent o de la Ferre(ter)ria, "una verdadera fortaleza", el 1637. Aquest quart portal, hauria de ser posterior a 1777 perquè el text del paborde Pere Xolbi parla d'una murada amb tres portals.

El mateix Madoz encabeix al recinte murat 490 cases *"en calles un poco pendientes... que favorecen la limpieza"*. Qui no es conforma és perquè no vol! Segarra (1985) enumera tres places (de les Monges, d'Enmig i de Baix, antiga Llotgeta) i vint-i-dos carrers que agombolaven la majoria dels 870 veïns:¹⁰ el carrer Major (105), el de les Roques (40), del Forn (38), de Loreto (43), del Tossal de Dalt (29), etc. El carrer Major, consolidat el segle XVIII, maldava per enllaçar el portal de Sant Vicent de la Ferreria amb el de la Mar, però el traçat a llevant de la plaça de Baix era una mica tortuós.

En aquest temps (1777) els ravals extramurs sumaven 229 veïns en uns quants agrupaments més o menys diferenciats als quals Madoz (1847) assignava 287 cases. El raval de Sant Jaume, d'una trentena d'habitatges, es va congriar al costat del portal del Clot i confegia un carrer paral·lel a la muralla. El raval de la Ferreria (59 veïns) era el més important ja que hi confluien els camins de Benitatxell, Gata, la Barranquera (W), dels Castellans i de la Serpeta (Dènia). A la Placeta,

7 El 1609, després de l'expulsió morisca —a la que tant va contribuir el duc de Lerma/marquès de Dènia—, els focs de Xàbia eren 450, òbviament, tots cristians.

8 El nou mercat es va alçar els anys 1944-1946 al solar del convent de les Agustines.

9 L'entusiasta descripció del corresponal de Madoz deu ser cosa del segle XVIII. A mitjan segle XIX el vell recinte no acomplia les mínimes exigències poliòrcètiques.

10 No sabem si es refereix a caps de família o habitants. De tota manera caldria restar-ne els dels ravals exteriors i en romandrien 649 intramurs.

de més a més, s'hi va alçar el convent de mínims de la Victòria (1616) que esdevingué una fita expansiva fora porta. Seguiu en volum de pobladors (47 veïns) el raval del Portal de la Mar (NE) on es juntaven els camins de la Mar i dels Molins. El formaven diversos grups de cases (Alameda, Patraix) i el carrer que avui roman "sobre el marge" (ESPINÓS i POLO, 1985). L'exemple de 1876 va tallar el conjunt amb la que ara es diu avinguda d'Alacant. Segarra (1985) encara relaciona una sèrie de ravals menors, tots amb nom hagiogràfic: el Roser (26 veïns), Sant Cristòfol (35), Sant Domingo (26), la Soledat (7), els Desemparats (57) i Santa Anna (19).

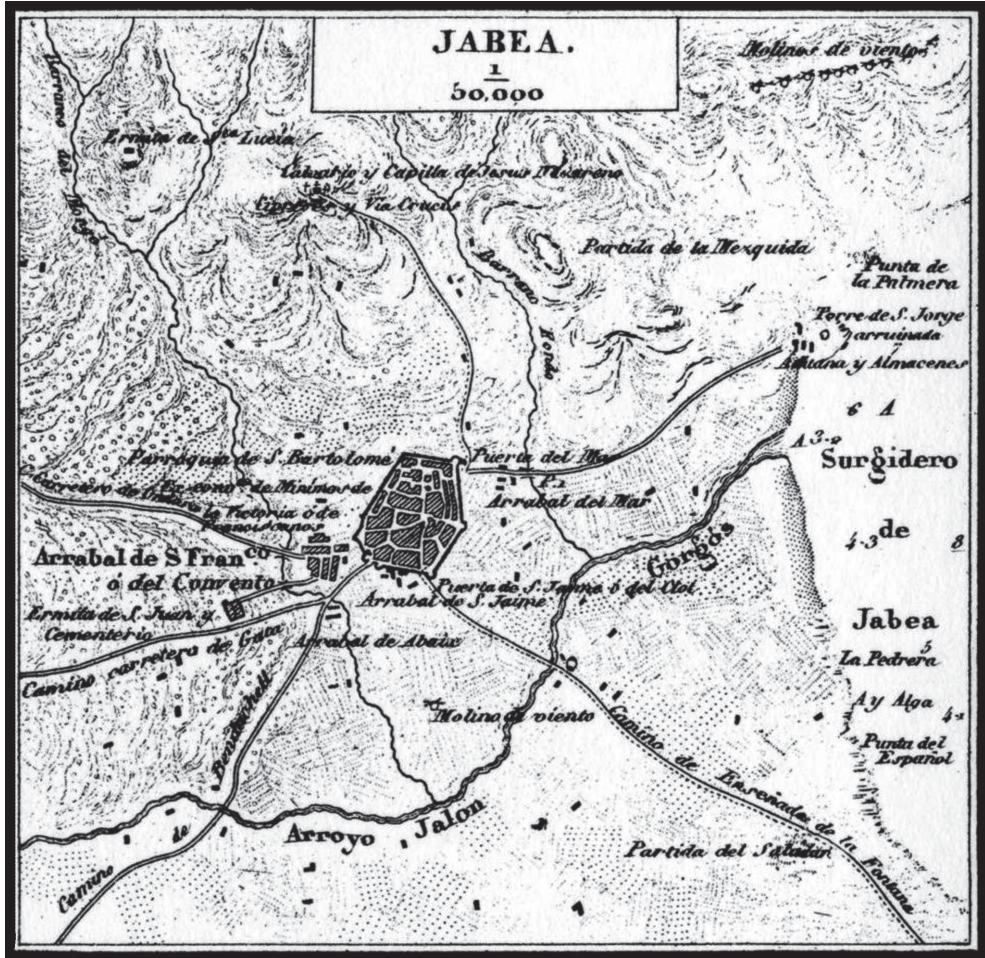

Fig. 5.- Cartró de Francisco Coello del mapa provincial d'Alacant (1859).
L'autor s'equivoca en la forma i l'orientació del recinte murat.

3. ENDERROC DE LA MURALLA I EIXAMPLE DE LA VILA

3.1. *Cauen les muralles*

El recinte hexagonal —en forma de taüt— que ens representa, no gaire ben orientat, F. Coello (1859), cauria com a víctima del progrés i de l'higienisme liberal, però també de pura decrepitud. “*Varios vecinos de Javea*” —que no serien llunyans del “comité democràtic” del 1868— començaren l'ofensiva en octubre de 1869 sol·licitant enderrocar tres torrasses, la del portal de Sant Jaume, una altra, 30 m al NE del portal (davant l'actual carrer de Blasco Ibáñez) i una tercera davant el camí Fondo (actual carrer homònim ≈ Roquetes). El governador civil hi assentia el març de 1870 (FERNÁNDEZ, 2005). L'expedient de 1869-1870, al capdavant només insistia en enderrocar el sector del Clot. Els altres trams hagueren d'esperar el 1873 o 1874. A banda que el llenç era a punt de solsir, les torrasses del flanc sud-oriental (les més “visibles”) devien “molestar” més. Pensava hom en la futura façana de la vila?

Quan l'operació es consumava, l'atac va començar pel carrer de les Roques (NE), davant la carretera de Dènia, i va seguir per la ronda Nord i la que ara es diu Príncep d'Astúries; després vingué el carrer de Reina Regente (front a la carretera de Gata) i la ronda de Colom, acabant pel Vall (ESPINÓS i POLO, 1985). L'any 1874 no devia quedar gairebé res: els materials aprofitables anaren a raure a les cases noves i al Mollet.

3.2. *L'eixample*

El pretext sanitari —propugnat pel metge González— no fou aliè a l'expansió urbana, però l'optimisme comercial de la pansa va pesar molt més en una població que el 1887 depassaria els 7.000 habitants (FERNÁNDEZ, 2005). Els mercaders de panses ja havien envaït els solars de la ronda Nord.

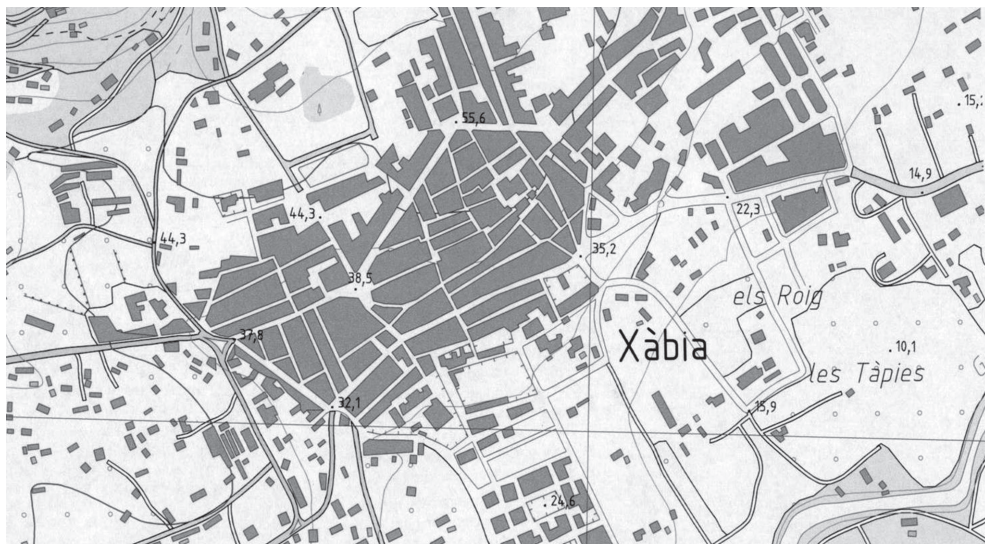

Fig. 6.- La vila de Xàbia a final del segle XX. L'empremta de l'antic cinyell defensiu, suprimit el 1873, ha romàs ben marcada a les rondes que connecten el viari bàsic. Considereu la diferència entre les cotes de 35,2 i 55,6 m s.n.m. al clot antic. (Institut Cartogràfic Valencià).

Dels 6.165 censats el 1871, 3.404 vivien a 409 habitatges dels ravals i 2.761 a 482 cases intramurs: tres de cada cinc eren grans casals pairals unifamiliars. El *Proyecto de ensanche de la villa de Jabea* de 1876, conservat a l'Arxiu municipal, presentava com a eix articulador, “una calle que una la poblacion con el caserio del mar, quedando encentrada como via el ramal de carretera provincial que de esta poblacion conduce al caserio expresado...”, futur port.¹¹ Aquesta idea va fomentar el creixement vers llevant.

L'altre pol d'expansió era la *Placeta del Convent*,¹² centre neuralgic de la vila, on confluien tot de camins. S'hi lligaven contractes a les fondes, tavernes i magatzems pansers; hi havia botigues, ferreries i un abeurador assortit des de la font del Colomer (ESPINÓS i POLO, 1985). La crisi de la pansa (1885-1890) va interrompre l'optimisme engegat el 1830. Però això és una altra història.

4. CONCLUSIÓ

El modest tossal disimètric a una llegua de la vora marina aglutinava ja, el 1321, entorn d'una església fortificada i dins un embrionari recinte defensiu, un grup de famílies que, en virtut de la jurisdicció alfonsina (1329) podrien assolir la condició d'“universitat”, una espècie de municipi “de segona”; de fet l'aconseguien el 1392 quan sumaven ja més de 164 focs.

Mentrestant, el 1355, Xàbia era incorporada a la senyoria de Dènia. El 1397, tanmateix, s'engegava la demarcació de termes que —complicada per la controvèrsia de la vall de Sant Bartomeu— no es resoldria fins a 1737. El 1425 Xàbia retorna al reialenc, però només sis anys mal comptats. Diego Gómez de Sandoval, trastamarista declarat,¹³ recobrà la senyoria jurisdiccional que esdevindria marquesat de Dènia, el 1487.

La feudalitat era sotmetiment: terç delme, peita, drets sobre les almadraves i les mercaderies —duana—, exaccions... Felip III confiava en el *valido* (un corrupte) duc de Lerma, Francisco Gómez de Sandoval y Rojas, 5è marquès de Dènia. Els habitants de la vila, el 1612, s'espolsaren la subordinació municipal, però no la senyorial. D'una senyoria antijaumina, antirègia, antivalenciana...

Entre pirates o corsaris i bandejats, entre els seus successors, els cacics, Xàbia va resistir dignament i prosperar. Cal preservar el bo i millor de la nostra història, del nostre patrimoni.

11 Els orígens del raval del Mar, subaix del castell de Sant Jordi, semblen remuntar-se als anys 1770. El pont de Triana, sobre el Gorgos fou alçat el 1861 (FERRER, 2009).

12 El raval de la Placeta o del Convent deixa veure un parcel·lari geomètric (unitat 34630) del qual no degueren ser aliens els frares mínims, exercint d'urbanitzadors durant els segles XVII i XVIII.

13 El Compromís de Casp (1412) coincideix amb la Vila de Xàbia en la celebració centenària.

BIBLIOGRAFIA

- BOLUFER, Joaquim (2004) Tretze anys d'arqueologia urbana a la Vila de Xàbia. *Xàbiga. Revista del Museu de Xàbia*, 8: 17-40.
- CASTAÑEDA, Vicente (1919-1921) *Relaciones geográficas, topográficas e históricas del Reino de Valencia... de Don Tomás López*. Madrid, Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos. [facsimil ed. per F. Torres, 1998]. Cf. I, pp. 85 i ss.
- CODINA, Juan Bta. (2008) *Xàbia descrita por Francisco Almela y Vives*. València, edició de l'autor. 35 pp.
- ESPINÓS, Antoni (1996) *Xàbia marinera: memòria gràfica*. Xàbia, Ajuntament de Xàbia. Comissió de Festes. 243 pp.
- ESPINÓS, Antonio y POLO, Fernando (1985) *Xàbia. Anotaciones históricas de una villa mediterránea*. Xàbia, Instituto de Estudios "Juan Gil-Albert" - Ayuntamiento de Xàbia. 218 pp.
- FERNÁNDEZ i RODRÍGUEZ, Santiago (2005) L'enderrocament de les muralles a la vila de Xàbia (1869-1874). *Xàbiga*, 9: 59-70.
- FERRER, J. (1999) *Las Marinas de Alicante: ensenadas, castillos y puertos*. València, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports. 402 pp.
- GRAU, Antoni F. (2001) *Título de Villa para el lugar de Xabea en el Reyno de Valencia. Estudi històric*. Xàbia, ajuntament de Xàbia. 87 pp.
- MADOZ, Pascual (1847) *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España*. Tom IX. Madrid, P. Madoz. Cf. pp. 477-480.
- MARTÍN, Gabriela (1970) Las pesquerías romanas de la costa de Alicante. *Papeles del Departamento de Arqueología*, 10: 139-153.
- MARTÍN, Gabriela y SERRES, María D. (1971) *La factoría pesquera de la Punta de l'Arenal y otros restos romano de Jávea (Alicante)*. València, Servei d'Investigació Prehistòrica. 108 pp.
- ROSSELLÓ, Vicenç M. (1969) *El litoral valencià*. València, L'Estel. Dos volums
- ROSSELLÓ, V. M. (1971) Notas sobre la geomorfología litoral del sur de Valencia (España). *Quaternaria (Roma)*, 15: 102-123.
- ROSSELLÓ, Vicenç M. (1978) Restos de marisma en el litoral de Xàbia (País Valencià). Transformaciones antrópicas. *Medio físico, Desarrollo regional y Geografía. V Coloquio de Geografía*. Granada, Universidad de Granada. Cf. pp. 187-192.
- ROSSELLÓ, Vicenç M. (2004) Cartes portolanes i mestres de cartes de navegar. *Homenatge a J. Guillén Tato*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans. Cf. pp. 97-131.
- ROSSELLÓ, Vicenç M. (2004) Vivers de peix i salines al litoral valencià. MARIA, L. DE i TURCHETTI, R.: *Evolución paleoambiental de los puertos y fondeaderos antiguos en el Mediterráneo Occidental*. Soveria Mannelli, Rubbettino. Cf. pp. 247-269.
- SEGARRA, José (1985) *Jávea. Sus orígenes y su historia*. València, Artes Gráficas Soler. 146 pp. + 18 figs. f.t.

